

**ПРОТИРІЧЧЯ Й ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ
ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ**

У сучасній юридичній літературі наводяться різні тлумачення правової системи і майже кожне з них має своє раціональне зерно. Це пояснюється передусім тим, що це досить складне соціальне явище, багатогранність якого можна визначити тільки за допомогою системи наукових категорій. Яке-небудь одне формулювання не може вичерпати характеристики всіх її властивостей, проте бажана хоча б відносна єдність у поглядах на категорію “правова система”.

На думку французького вченого Ж. Карбоньє, правова система є вмістищем, осередком різноманітних юридичних явищ, існуючих у суспільстві в той самий час на тому ж просторі [4, с.197].

Різноманітні концепції правових систем активно використовують ідеї й поняття, запроваджені в науковий обіг видатним французьким компаративістом Р. Давідом, який розглядав це поняття як однопорядкове за ознакою системності, взаємопов’язане з іншими суміжними системами явище [2, с.177]. Дослідник, зокрема, пропонував концентрувати увагу переважно на процесах, що відбуваються всередині правової системи, насамперед на взаємодії суб’єктів, безпосередньо пов’язаних із правотворчістю і правореалізацією. Саме цим зумовлюється можливість поєднання у цій категорії різноманітних правових явищ, багатозначність їх станів, а також труднощі їх пізнання і класифікації. При аналізі генезису правової системи не треба абсолютизувати ні матеріальних, ні державно-політичних обставин. У її становленні, розвитку й функціонуванні велике значення мають притаманні певному суспільству духовно-культурні цінності, типовий спосіб мислення і стандарти поведінки, морально-релігійні установки, властиві народу, нації, етносу, історико-психологічні риси характеру людей, їх побут, вдача, звички. Тому штучно вводити яку-небудь правову систему непотрібно та й неможливо [17, с.5].

Відповідно до принципу єдності логічного й історичного загальна дефініція поняття «правова система» має відбивати реальний розвиток і різноманітність форм права. Для його розуміння ключовими є категорії «праворозуміння», «правотворчість» і «правозастосування». Звернення до вивчення правової системи – закономірний результат еволюції наукового праворозуміння. Цінність цього поняття полягає в тому, що воно надає додаткові (й досить чималі) аналітичні можливості для комплексного аналізу сутності правової сфери життя суспільства. Це новий, вищий рівень наукової абстракції, інший зріз правової дійсності, а значить, інша площина її вивчення. Отже, правова система становить собою право, взяте в цілісно-понятійному, розгорнутому й функціональному стані. Інакше кажучи, право існує, формується й функціонує як правова система. Ось чому і її можна розуміти як цілісний і структурований комплекс правових явищ, що функціонує для врегулювання суспільних відносин, досягнення певного соціально значимого результату.

У процесі свого становлення й функціонування правова система випробовує на собі вплив різного роду об'єктивних і суб'єктивних соціально-історичних умов, тому її розвиток зумовлено перш за все власними протиріччями [10, с. 23-29]. Насамперед це протиріччя онтологічне, яке полягає в тому, що ця система містить у собі одночасно природні (пов'язані з людиною) і штучні засади (пов'язані з державою). Це знаходить своє вираження в протиріччях між об'єктивним і суб'єктивним правом, закономірностями функціонування правової системи і суб'єктивними межами її архітектонічної й технологічної побудови і структурними елементами цієї системи.

Природно-правові засади правової системи відбивають витоки права як якості людського буття. У ньому закладена зумовлена природою і спілкуванням індивідів міра волі необхідна для нормального їх існування і продовження роду. Звідси – комплекс природних прав – на життя, волю, власність, особисту незалежність людини [3, с. 135]. “Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю”, – саме таким твердженням розпочинається 3 ст. Конституції України. Це положення стисло відтворює також зміст концептуальних засад преамбули Загальної декларації прав людини, чим, власне, й обумовлюється відповідність приписів Основного Закону України міжнародним стандартам [6, с. 93]. Принцип рівноправності безпосередньо закріплено у ст. 21 Конституції, а щодо громадян України його конкретизовано в ст. 24: “Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом”. Важливим є положення цієї ж статті про те, що “не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками”.

Позитивно-правову сторону досліджуваної категорії характеризує те, що перше, природні права й обов'язки людини тією чи іншою мірою закріплені й гарантуються позитивним законодавством, а по-друге, нові правові її можливості, що виникли в результаті розвитку науки, культури, зростання добробуту суспільства тощо, закріплюються державою в нормативно-правових актах. Саме тому значимість цієї засади нормативного регулювання суспільних відносин не повинна ні в якому разі принижуватися чи недооцінюватися [12, с. 4-37].

Ідея стосовно доречності поєднання природно-правових і позитивно-правових засад у єдиній правовій системі знаходить усе більше прихильників у вітчизняному правознавстві [14, с.15-24]. Щодо цього М.І. Козюбра робить слушний висновок, що існування прав індивіда поза правом і без права неможливе, як і право немислиме без прав людини, оскільки це явище однієї сутності [5, с.92]. Отже, людина завжди відіграє свідому, творчу роль. Йдеться про індивіда як суперечливу соціально-біологічну істоту, яка, з одного боку, виступає за впорядкованість соціального буття, а з другого – схильна діяти в реальній соціальній дійсності всупереч вимогам порядку. Саме вона є тим «каналом», через який діалектично взаємодіють між собою, перетікають одна в одну нормативність і анормативність (відхилення від нормативності) як об'єктивні властивості соціального буття, які не тільки взаємно не виключають, а, навпаки, взаємодоповнюють одна одну [14, с.15-24].

Основним систематизуючим елементом розвитку правової системи є протиріччя між нею в цілому як формою існування економічних, соціально-культурних і політичних відносин і самими фактичними відносинами – духовними, соціальними про-

цесами; вирішення цього протиріччя залежить від рівня розвитку економіки, політики й культури суспільства, яке щоразу відроджується в новій якості. Від того, наскільки повно й точно враховані законодавцем (державою) природно-правові засади у правотворчій діяльності, наскільки адекватно виражена у правових установленнях воля народу, залежить характеристика правової системи як справедливої або несправедливої, демократичної чи недемократичної. Отже, рух у напрямку вдосконалення правового регулювання за посередництвом конструювання ефективної правової системи має на меті не тільки забезпечити розуміння юридичної проблематики як необхідного складника вирішення соціальних проблем, а й наблизити її до соціально-антропологічних критеріїв шляхом покладення в підґрунтя політичної і правової систем прав людини. Ця система поєднує у своїй активності власну суб'єктивність і об'єктивність навколишнього соціального світу, виразником якої є насамперед норми людської поведінки [11, с. 24-34].

Наведене визначає також інші, більш конкретні протиріччя, що виявляються в системах, приміром, між формальною рівністю, рівним масштабом установленого нормами права поведінки індивідів і фактичною нерівністю людей, до яких він застосовується, між динамікою розвитку суспільних відносин і стабільністю правової системи, між загальним характером правової норми й індивідуальними особливостями конкретних відносин та їх учасників. Окремо слід назвати протиріччя між глобалізацією і замкнутістю правової системи.

У процесі дослідження специфіки функціонування правової системи на окрему увагу заслуговує проблема розрізнення права й закону. Що стосується співвідношення останніх, тут можливі 2 крайні позиції. Одна з них трактує право незалежно, а іноді й у протиставленні із законом. Так, В.О. Мушинський, характеризуючи правову державу, стверджує, що її публічна влада виключає сваволю й діє тільки згідно з правом, (але не з законом, що теж може бути сваволею) [9, с.2]. Друга, традиційна для вітчизняної правової науки точка зору обмежує поняття права системою норм, для яких властиві певні ознаки, закріплені в законах та інших нормативних актах. З нашого погляду, право й закон не збігаються, а співвідносяться як зміст і форма.

Закон – це основна й найдосконаліша (цивілізована) форма вираження права, головне його юридичне джерело, у ньому воля держави одержує найбільш чітке й концентроване втілення [8, с.14]. Р.З. Лівшиц, розмірковуючи щодо формальної й фактичної легітимності закону, пропонує легітимним (легальним) визнавати тільки правовий закон, тобто той, що проводить і закріплює правову ідею (справедливості, волі, прав людини та ін.) [7, с.20]. Ось як він конкретизує це положення: «Легальним можна й потрібно вважати закон, що забезпечує інтереси не всіх, а більшості» [7, с.21].

В.А. Сапун порушує питання: якими критеріями потрібно користуватися, щоб визначити, що даний закон “гарний” чи “поганий”, “моральний” чи “аморальний” Відповідаючи на нього, він радить оперувати такими критеріями його оцінки, як (а) легітимність влади, що створює закони, і (б) відповідність останніх природним правам людини, міжнародному праву [13, с.17]. Вважаємо, що слід погодитися з такою позицією. Вона вбачається нам правильною. За висловом Ю.О. Тихомирова «розрив між правом і законом здатен призвести до недооцінки законів як нормативних регуляторів поведінки людей» [16, с.5].

Що ж до сучасного розуміння сутності і змісту конституційного принципу вер-

ховенства права, його кореляції з принципами “верховенство конституції” й “верховенство закону”, то воно передбачає в першу чергу поглиблене право – законорозуміння, усвідомлення їх співвідношення між собою [15, с. 6-8]. Проте, характеризуючи право як близьке до закону явище, взаємозумовлене з ним, не слід інтерпретувати зв'язок і навіть певну єдність з ним у такий спосіб, що сам по собі закон і є, власне, право. Закони в зазначеному змісті – засіб, інструмент формування права, надання пануючій правовій ідеології якостей інституціонального нормативного регулятора, який за умови їх легітимності має потужну соціальну силу.

З розбудовою незалежної України, переходом від ідеологічного монізму до ідеологічного плюралізму, формування українського демократичного, громадянського суспільства, до побудови правової, соціальної держави й відповідних національних систем права й законодавства проблема співвідношення права й закону набула практичної спрямованості. Вона перейшла у площину об'єктивної потреби реалізації чинної Конституції України, зокрема ст.8, у ч.1 якої закріплено принцип верховенства права. Розуміння ж сутності цього принципу є, у свою чергу, визначальним для усвідомлення категорій “правова держава,” “правова політика”, “правовий закон”, “легітимація юридичних актів” тощо [14, с.15-24].

У перебігу вирішення протиріч впливу на правову сферу людей викристалізуються певні тенденції розвитку правової системи. Будучи зумовленими всім комплексом потреб суспільного розвитку, вони відбивають активну роль права в належному функціонуванні як державності, так і громадянського суспільства.

Однією з основних тенденцій належить кваліфікувати послідовне зближення природно-правових і державно-правових засад у правовій системі, що відбувається зі зростанням загальнолюдської культури, реалізації морально-гуманістичних суспільних ідеалів, що пов'язано насамперед з характеристиками права як міри свободи, гарантії соціальної справедливості. Її реалізація залежить від (а) підвищення ступеня враженості в нормах права волі народу втілення її в життя, поведінку й діяльність суб'єктів права, (б) посилення ролі правового регулювання, (в) переносу центра ваги останнього із заборонних засобів на дозвільні, (г) розширення й інтенсивного застосування методів переконання й заходів профілактики, (д) позитивного стимулювання. Дана тенденція має загальноісторичну природу, але в різних суспільних системах і на різних етапах їх розвитку виявляється по-різному. В одних країнах вона діє послідовно, з наростаючою силою, в інших цей процес розвивається стрибкоподібно.

Важливою тенденцією розвитку правової системи є вимога відповідності правових явищ фактичним суспільним відносинам, що, однак, не виключає активної функції права в сучасному суспільстві. Варто погодитися з констатацією про значне перебільшення активної ролі права в радянському правознавстві, що розглядалося як інструмент у руках держави по зміні суспільного ладу. Проте потрібно мати на увазі, що за допомогою права (якщо воно відповідає критеріям раціональності) можуть уперше створюватися інститути через провадження нових правил, що регламентують певну сферу діяльності [1, с.124]. Така закономірність також багатоаспектна, містить у собі проблеми адекватності відображення суспільних потреб у нормах права, своєчасної зміни законодавства, якості правового регулювання. Вона діє не автономно, а пробивається крізь випадки й відхилення, вимагає активної участі людей. Для її реалізації необхідний спеціальний організаційно-правовий меха-

Список літератури: 1. Бусова Н.А. Модернизация, рациональность и право. – Х.: Прометей-Прес, 2004. – 154 с. 2. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. – М.: Междунар. отношения, 1999. – 399 с. 3. Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка. О.В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – 428 с. 4. Карбонье Ж. Юридическая социология: Учебник. – М.: Юрид. лит., 1986. – 322 с. 5. Козюбра М. Правовий закон: проблема критеріїв // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – №2(33)-3(34) – №3. – С. 83-96. 6. Конституційно-правові засади становлення української державності: Навчальний посібник / За ред. В.Я. Тацій, Ю.М. Тодику, О.Г. Данил'яна – Х.: Право, 2003. – 328 с. 7. Ливишц Р.З. О легитимности закона // Теория права: новые идеи: Сб. науч. ст. / Под ред. М.Н. Марченко, Н.И. Матузова. – М.: Юрид. лит., 1995. – С. 20-31. 8. Матузов Н.И. Личность, право, политика // Теория политики (общие вопросы): Сб. науч. ст. / Под ред. И.Н. Коновалова и А.В. Малько. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1994. – С.14-33. 9. Мушинский В.О. Правовое государство и правопонимание // Сов. гос-во и право, 1990. – №2. – С. 2-15. 10. Петелина И.В. Теоретические проблемы Российской правовой системы: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Саратов. гос. акад. права. – Саратов, 1996. – 239 с. 11. Петришин О.В. Конфлікт та співробітництво як соціальне середовище права // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2004. – №3(38). – С. 24-34. 12. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина. – К.: Атіка, 2004. – 464 с. 13. Сапун В.А. О критериях правового закона // Правовые проблемы евроазиатского сотрудничества: глобальное и региональное измерения: Сб. науч. ст. / Под ред. Сапун В.А., Кистяковского В.Ю. – Екатеринбург: Екатеринбург. гос. ун-т, 1993 – С. 17-29. 14. Селиванов В. Співвідношення права і закону // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2004. – №3(38) – С. 15-24. 15. Тацій В.Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави // Методологічні проблеми правової науки: Матер. міжнар. наук. конф. Харків, 13-14 груд. 2002. / За ред. Грошевого Ю.М., Панова М.І. – Х.: Право, 2004. – С. 5-25. 16. Тихомиров Ю.А. Юридическая коллизия: власть и правопорядок // Гос-во и право.: М., 1994. – №1. – С. 5-18. 17. Цвік М. Про сучасне право розуміння // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2001. – №4. – С. 3-13.

Надійшла до редакції 24.10.2007 р.